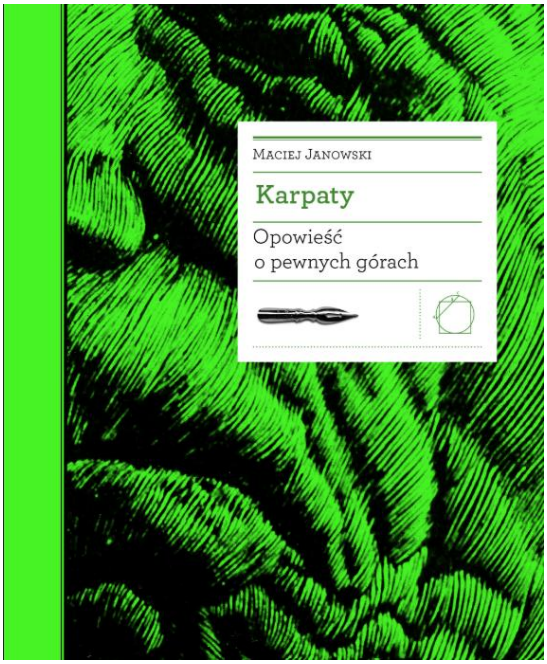
Recenzja naukowa

Dr hab. Krzysztof Kasprzak
professor emeritus Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu
https://orcid.org/0000-0003-3469-2802

Prof. dr hab. Beata Raszka
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
Wydział Gospodarki Przestrzennej i Architektury Krajobrazu
Instytut Gospodarki Przestrzennej
https://orcid.org/0000-0002-1757-2625

Góry różnorodności, przemian i iluzji

Tytuł: *Karpaty. Opowieść o pewnych górach*
Autor: Maciej Janowski
Wydawca: Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków
Rok wydania: 2025
Liczba stron: 799
ISBN: 978-83-66419-77-3

„Carpathus jest to góra w Sarmacji europejskiej"
Gabriel Rzączyński (1664-1737), *Auctuarium historiae naturalis Regni Poloniae Magnique Ducatus Lituaniae…*, Gdańsk 1736

Karpaty są tworem przyrodniczym o wyjątkowym pięknie i ogromnej wartości przyrodniczej, ważną ostoją różnorodności biologicznej, obszarem źródliskowym głównych rzek, istotnym siedliskiem i ostoją dla wielu zagrożonych gatunków roślin i zwierząt oraz największym w Europie obszarem lasów o charakterze pierwotnym. Góry te stanowią istotne środowisko przyrodnicze, gospodarcze, kulturowe i rekreacyjne oraz środowisko życia w środku Europy, dzielone przez wiele ludów i wiele państw. Wznoszące się na terytoriach Austrii, Czech, Słowacji, Polski, Węgier, Ukrainy i Rumunii Karpaty są najrozleglejszym systemem gór Europy Środkowej. Ich łańcuch ma kształt długiego łuku (dł. 1 300 km, szer. 100-500 km) wygiętego pomiędzy

dwoma przełomami Dunaju: zachodniego koło Wiednia, który oddziela je od Alp (góry na wschód od Wiednia to Karpaty, na zachód to Alpy) oraz Żelaznych Wrót na granicy serbsko-rumuńskiej, oddzielających Karpaty i Góry Wschodnioserbskie, należące do systemu gór Półwyspu Bałkańskiego (Bałkanu). Powierzchnia Karpat jest różnie szacowana w zależności o przyjętych granic regionu. Zgodnie z przyjętą w Polsce regionalizacją fizyczno-geograficzną góry te zajmują 206-209 tys. km². Podobnie jak Pireneje, Alpy, Góry Betyckie w południowo-wschodniej części Półwyspu Iberyjskiego wzdłuż wybrzeża Morza Śródziemnego, Stara Planina z Bałkanu położona głównie w Bułgarii, Góry Dynarskie na Półwyspie Bałkańskim rozciągające się wzdłuż wschodniego wybrzeża Morza Adriatyckiego i Góry Krymskie na południowym wybrzeżu Półwyspu Krymskiego bezpośrednio graniczące z Morzem Czarnym Karpaty należą do grupy najmłodszych łańcuchów górskich z wysokogórską (alpejską) rzeźbą wypiętrzonych w trwającej do dzisiaj orogenezie alpejskiej, procesach geologicznych związanych z powstawaniem łańcuchów górskich w wyniku ruchów tektonicznych (orogeneza alpejska). W całych Karpatach najwyraźniejsza alpejska rzeźba powierzchni, będąca efektem lokalnych zlodowaceń, występuje w Tatrach. Pasmo to jest najwyższe w całych Karpatach i chociaż zajmuje zaledwie 790 km² (ok. 0,4% powierzchni Karpat) to tylko tutaj wznoszą się szczyty przekraczające 2 600 m n.p.m. Jedynie około 1% powierzchni Karpat położonych jest powyżej 2 000 m n.p.m. Każda z trzech części Karpat (Zachodnich, Wschodnich, Południowych) tworzy wiele pasm oraz rozdzielających je dolin i kotlin.

Karpatom poświęcona jest ogromna literatura dotycząca różnych zagadnień historycznych, społecznych i przyrodniczych. Nadal ukazuje się wiele opracowań będących rezultatem prowadzonych badań naukowych z zakresu nauk humanistycznych, inżynieryjno-technicznych, rolniczych, społecznych, przyrodniczych i sztuki. Prezentowana książka jest próbą przedstawienia rozciągniętej w czasie i przestrzeni historii całego łańcucha Karpat z punktu widzenia historyka. To bardzo interesujące opracowanie pokazujące przenikanie się kultur w złożonej historii społeczeństw, narodów i państw w różny sposób związanych z Karpatami. Szukanie możliwości ukazania całości tych gór. Jak trafnie zapisano na okładce autor pokazuje, „że istnieje coś takiego jako «górskość» – zbiór warunków przyrodniczych, kulturowych i społecznych, które czynią życie w górach odmiennym i wartym osobnej opowieści […]. To książka o wędrówkach po ruinach, o pasterzach i zbójnikach,

granicach i wolnościach, o sztuce i pamięci, a także [...] o zachwycie nad karpackimi stokami" [s. IV, okładka][1].

Całość książki podzielona jest na trzy części: „Wędrówki", „«Bydło, pasterze i siano», czyli pasterze, kupcy i rozbójnicy wśród gór (od późnego średniowiecza do drugiej połowy XVIII wieku)", „Góry urzędników, turystów i żołnierzy (od około 1770 roku do dziś)". Podstawą książki jest regionalizacja fizycznogeograficzna związana z podziałem terytorium na jednostki o podobnych cechach geologicznych, geomorfologicznych, klimatycznych, wodnych, glebowych i roślinnych. Są one tak istotne, że warunkując całościowy charakter geograficzny różnych karpackich obszarów, określają ich swoistą „górskość", znacząco wpływającą na sposób życia ludzi w górach.

Historia Karpat to historia osadnictwa, jego układów przestrzennych i struktur prawno-własnościowych, ustroju wsi i miast jako wzorca ładu i wszelkiej kultury oraz określonego stylu życia. Autor przedstawia zasięg różnych kultur w Karpatach czasów przedhistorycznych, rozwój osadnictwa w górach i dolinach, a także zachodzący postęp w rozwoju i zastosowaniu nowych technologii związanych z rozwojem rolnictwa, obróbką metali i tworzeniem wyrobów ceramicznych. Wskazuje na nie zawsze oczywiste i czytelne drogi przepływu kulturowego. Omawia wędrówki plemion węgierskich, które współokreśliły kulturowy krajobraz Karpat, sposób zagospodarowania terenów górskich przez Wołochów, a także migracje XII i XIII wieku związane z intensyfikacją gospodarki oraz zakładaniem nowych miejscowości w oparciu o nowe wzorce ustrojowe. Zdaniem autora, o kulturowym krajobrazie Karpat, zachowanym w dużej części aż do dzisiaj, zadecydowały cztery wędrówki: pojawienie się Słowian (wiek VI-VII), pojawienie się Węgrów (przełom IX i X wieku), późnośredniowieczna kolonizacja niemiecka (kulminacja w XIII i XIV wieku) oraz karpacka migracja Wołochów (wiek XIV-XVI). W kolonizacji na prawie niemieckim najważniejszy był nowy typ ustrojowy miast i wsi, a nie etniczne – bardzo różnorodne – pochodzenie kolonistów. Wszystkie te migracje zaszły w okresie około 900 lat. Do końca nie wiadomo, czy były one klasycznymi wędrówkami, a zatem tym co w Europie po upadku Imperium Rzymskiego zwyczajowo określa się nazwą „wędrówka ludów".

Interesujące są uwagi na temat wojen dackich na przełomie I i II wieku, prowadzonych w latach 85-89 przez cesarzy Domicjana (Titusa Flaviusa Domitianusa, 51-96) oraz w latach 101-102 i 105-106 przez Trajana (Marcusa Ulpiusa Trajanusa, 53-

[1] Zapis wyłącznie numerów stron oznacza odwołania do recenzowanej pracy.

117. Historie tych ostatnich przedstawia spiralny fryz na marmurowej Kolumnie Trajana z 113 roku wieńczący Forum Trajana w Rzymie. Kolumna upamiętnia zwycięstwo Trajana nad Dakami w 105 roku na terenach dawnej Dacji na lewym brzegu Dunaju (współcześnie są to obszary Rumunii i częściowo Węgier). Po podbiciu Dacji przeprowadzono przesiedlenie ludności na skalę nieznaną w Europie aż do XX wieku.

Charakterystyka występowania w Karpatach zróżnicowania języków grup etnicznych będzie zawsze znacznym uproszczeniem. Z jednej strony odznaczały się one wyraźną zmiennością, a z drugiej trwaniem przez setki lat. Przez wieki na terenach Karpat Polacy mieszkają na północnym zachodzie tego regionu, Rusini – Ukraińcy na północnym wschodzie, Słowacy na południowych zboczach Karpat Zachodnich, Węgrzy na południe od nich, a Rumunii w Mołdawii, na Wołoszczyźnie i w Siedmiogrodzie. Autor podkreśla, że układ taki był mniej więcej trwały bez względu na historycznie zmienne nazwy różnych społeczności, ich języków i stosunków etnicznych. Interesujące są uwagi autora dotyczące społecznego zjawiska górskiego zbójnictwa w minionych wiekach.

Autor w dużym skrócie przedstawia prowadzoną na karpackich terenach aktywność badawczą i artystyczną. Wskazuje zwłaszcza na piękno i różnorodność sztuki religijnej ludów zamieszkujących Karpaty w kontekście kulturowym i społecznym określającym normy, wartości i tradycje w dawnej społeczności. Oddziaływanie tej sztuki w znacznym stopniu opiera się na związku z otaczającym krajobrazem, na architekturze świątyń i na widocznych przejawach mieszania się różnych wpływów kulturowych. Dotyczy to także zależności od rozmaitych treści ideowych i pozaestetycznych. Uwzględnienie czasu, miejsca, historycznych wydarzeń i kulturowych wartości danego społeczeństwa pozwala zrozumieć określone artystyczne dzieła.

Słusznie autor wskazuje, że turystę winno dlatego interesować otoczenie zabytkowych budowli, występująca roślinność, zapachy wnętrza (stęchlizny, świec, drewna, kadzidła), skrzypienie drewna, czy refleksy świetlne na zdobieniach ołtarza lub ikonostasu. Regionalizm różnych motywów artystycznych spotykanych w Karpatach nie pokrywa się jednak z geograficzną regionalizacją, a zagadnienie „karpackiej" sztuki, np. istnienia ikon „karpackich", jest nadal otwarte.

W ostatnich dekadach XVIII wieku zwiększyły się wpływy administracji państwowej na przemiany gospodarcze oraz rozwój turystyki, która wkrótce stała się masowa. Rozwój turystyki górskiej nastąpił później niż korzystanie z uzdrowisk,

a wzajemne współistnienie mieszkańców wsi i miast przyczyniło się do wzrostu zrozumienia znaczenia zwiększenia ruchu letniskowego i związanych z tym dodatkowych dochodów. Autor wskazuje na coraz intensywniejsze zmiany zachodzące od połowy XIX wieku na wsi karpackiej w wyniku znacznych przemian gospodarczych wynikających z rozwijającej się gospodarki kapitalistycznej, w tym rozwoju na obszarze Karpat linii kolejowych.

Interesujące są informacje o przebiegu pomiarów katastralnych umożliwiających przygotowanie dokładnych map, budowie dróg (niektóre powstawały już w IX wieku), wprowadzaniu państwowej regulacji administracyjnej wszelkiej działalności gospodarczej, także pasterstwa i prowadzonej polityki fiskalnej. Przez lata w różnych krajach wierzono, że biurokratyczne wprowadzanie odgórnych reform było jedyną metodą uszczęśliwienia karpackiej ludności. Autor ocenia, chociaż z wahaniem, że rozwój regionu karpackim do 1918 roku jest, mimo wielu zastrzeżeń, umiarkowanie pozytywny.

Karpaty ukazane zostały także jako obszar przenikania się różnych systemów władzy w zmieniających się granicach politycznych. Dotyczyło to m.in. powstawania ponadlokalnych samorządowych struktur autonomicznych, które już w średniowieczu nie obejmowały jednej miejscowości, ale rozlegle tereny. Do końca XVIII wieku granice, nawet uwidocznione w terenie i mające pewne znaczenie administracyjno-polityczne, nie były jednak tak samo ważne jak istniejące różnice kulturowe. Góry stały się elementem patriotycznej symboliki różnych narodów, co przyczyniło się także do powstawania szeregu problemów natury politycznej, m.in. w wyniku prowadzonej działalności propagandowej. Propaganda miała ogromne konsekwencje w postaci usunięcia w cień lub całkowitego wyeliminowania wielu zjawisk z historii Karpat i wręcz pielęgnowania ich fałszywego obrazu, zwłaszcza nacjonalistycznego. Jej skuteczność związana była nie z przekonaniem, ale przymusem administracyjnym. Przyczyniło się to do fizycznej zmiany samych gór, bowiem ludzie pozostający pod jej wpływem, otaczając wybiórczą opieką niektóre symbole, historie, tradycje i zabytki, dopuszczali do zniszczenia innych lub nawet aktywnie je niszczyli. Propaganda miała także wpływ na prowadzenie badań naukowych, chociaż był on wyraźnie mniejszy niż w przypadku innej działalności. Jednak niekiedy w trakcie badań i publikacji ich wyników na ogół nieświadomie realizowano niektóre cele propagandy politycznej, wspierając cudze, na ogół ukryte i szkodliwe cele polityczne. Powoli następowała cicha normalizacja tego, co niedopuszczalne.

Jedną z najważniejszych i najbardziej uderzających transformacji, jakie dokonały się w XX wieku w sposób na ogół gwałtowny i tragiczny, jest etniczna unifikacja Europy Środkowo-Wschodniej, w tym Karpat, gdzie unicestwiono całe narody. Była to ogólna tendencja eliminacji różnic etnicznych, obejmująca zarówno przebiegające w różnym czasie i w różnej skali wysiedlenia i morderstwa, jak i *Endlösung* i Szoa. Autor zwraca uwagę, że w wielu miejscach Karpat występują miejscowości i regiony zupełnie monoetniczne, w których tylko fragmenty różnych pozostałości (np. architektury, użytkowania ziemi) pozwalają wprawnemu turyście odczytać wielobarwną przeszłość. Większość przekształceń jest nie do odwrócenia, a zmiany w psychice jednostek i całych grup społecznościowych nigdy nie były i nie są możliwe do oszacowania. Zwłaszcza w sytuacji braku pełnego rozliczenia się z przeszłością niektórych państw karpackich. Tylko w nielicznych miejscach jest jeszcze jakby bardziej różnorodnie, np. na Słowacji, gdzie nie było wysiedleni ludności ruskiej.

Dyskryminacja mniejszości etnicznych była także jednym z najważniejszych celów polityki modernizacji gospodarczej. Przy inwestycjach niszczono pozostałości dawnego dziedzictwa kulturowego, cmentarze, budowle sakralne i świeckie, przebudowa miejscowości w celu rozpraszania ludności, niszczenie grup etnicznych w Polsce, czy Rumunii, np. przemieszczanie społeczeństw o tradycjach nomadycznych (Romowie, Sinti) lub istniejącej od XII wieku wspólnoty saskiej (Sasi Siedmiogrodzcy). Równolegle prowadzona polityka nacjonalistyczna, realizowała się w dążeniu do ograniczenia praw mniejszości (np. w zakresie używania języka). Nie było także żadnych możliwości wymuszenia na władzach, aby brały pod uwagę ekologiczny aspekt przemian, np. w Rumunii opuszczone kopalnie, kamieniołomy, wprowadzanie blokowisk budownictwa miejskiego, niszczenie zabytkowych centrów miejskich. Administracyjne działania zmierzające do agresywnej polityki przymusowej polonizacji mniejszości narodowych prowadzono z różnym nasileniem w latach międzywojennych. Zdecydowane działania polonizacyjne pozostałych po 1945 na terenie kraju przedstawicieli mniejszości narodowych prowadziła ówczesna administracja państwowa PRL Próby polonizacji Ukraińców poprzez administracyjne naciski oraz przymus edukacyjny były procesem ciągłym od 1918 roku i nasiliły się po 1935 roku w okresie rozkwitu nacjonalizmu, przybierając tragiczny obrót w latach 1943-1945 na terenach Galicji Wschodniej [Oświadczenie Sejmu 2003; Uchwała Senatu 2013].

Historia Europy jest pełna przykładów narodowych waśni, wojen i okrucieństw, ale są też przykłady pojednania i porozumienia. Przeprowadzona w Polsce w 1947 roku deportacja ze wschodnich obszarów Karpat wielu tysięcy obywateli polskich pochodzenia ukraińskiego i rozproszenie wspólnoty ukraińskiej w Polsce była natomiast znamiennym przykładem zastosowania właściwej dla systemów totalitarnych zasady odpowiedzialności zbiorowej. W latach 90. XX wieku odradzały się dawne konflikty etniczne z powodu braku intencjonalnych działań pojednawczych. Jednak mimo różnych napięć węgiersko-rumuńskich, ukraińsko-węgierskich, polsko-ukraińskich Karpaty jak dotąd nie stały się terenem ostrych walk etnicznych.

Autor monografii przedstawia kierunki zagospodarowania Karpat związane z gospodarką pastwiskową, jej technologią, zarządzaniem i obyczajami. Omawia znaczenie wody w górach umożliwiającej rozwój pasterstwa, będącej źródłem żywności, środkiem transportu i źródłem energii wykorzystywanej przez młyny, folusze, tartaki, szlifiernie i huty (hamry).

Książka nie porusza oczywiście wszystkich zagadnień, które wiążą się z Karpatami. Autor nie omawia szczegółowo historii podejmowanych działań z zakresu ochrony przyrody, turystyki i krajoznawstwa, edukacji i szkolnictwa, zachodzących zmian w użytkowaniu ziemi i w rozmieszczeniu roślinności, historii kartografii i jej roli w poznawaniu gór, czy szczegółowej historii wojen i stoczonych bitew. Chociaż przedstawił wiele różnych informacji związanych z tymi zagadnieniami.

W książce stosunkowo niewiele uwagi poświęcono dziedzictwu przyrodniczemu Karpat. Ważniejsze informacje dotyczą głównie gospodarki lasami, w tym także ich niszczenia i potrzeby ochrony. Pod względem przyrodniczym Karpaty wyróżniają się w Europie największym obszarem lasów o charakterze pierwotnym (ok. 300 tys. ha). Już w XVI wieku zwrócono uwagę na widoczne zniszczenia lasów eksploatowanych głównie na cele budownictwa i pasterskie. Wynikiem postępującego osadnictwa dolna granica lasu zaczęła stopniowo przesuwać się w górę, natomiast wskutek wypasu górna – ulegała powolnemu obniżaniu. Obecnie widoczne są także skutki dawnych zaniedbań lub decyzji, np. wymieranie świerka pospolitego (*Picea abies*) w lasach pochodzących z nasadzeń prowadzonych w XIX wieku.

Do najstarszych chronionych obszarów w Karpatach zalicza się lasy wyłączone przez ich właścicieli z użytkowania, np. tzw. „gaj dębowy” wyznaczony w 1660 roku przez słowacką wieś Starcin. Także na terenie obecnej Słowacji powstały w końcu XIX wieku pierwsze rezerwaty przyrody („Kvetnica” w 1876 roku, „Priboj” w 1895

roku). W Bieszczadach Zachodnich pierwsze zapisy dotyczące ochrony lasów pojawiły się w XVI wieku w aktach lokacyjnych wsi lub w dokumentach ich sprzedaży. Nakazywano m.in. dbałość o lasy i zakazywano chłopom wypalania i karczowania lasów oraz prowadzenia wypasu. Zakazy te były jednak bezpośrednio związane z ochroną interesów właścicieli ziemskich, a nie z ochroną wartości przyrodniczych lasów. W okresie międzywojennym utworzono rezerwat „Cisy na Górze Jawor" obejmujący ochroną naturalne stanowisko cisa pospolitego (*Taxus baccata*) w lesie jodłowo-bukowym o cechach buczyny karpackiej (*Fagetum carpaticum = Dentario glandulosae-Fagetum*), będący pierwszym rezerwatem przyrody w polskiej części Bieszczadów, istniejącym do dzisiaj (Nadleśnictwo Baligród). Podejmowano także starania o objęcie ochroną we wschodniej Łemkowszczyźnie osuwiska oraz jeziorek osuwiskowych (tzw. Jeziorka Duszatyńskie) na stokach Chryszczatej w paśmie Wołosania (obecnie na północno-zachodnich stokach w dolinie potoku Olchowego znajduje się krajobrazowy rezerwat przyrody „Zwiezło" położony w granicach Ciśnińsko-Wetlińskiego Parku Krajobrazowego). Warto wspomnieć także inicjatywę wojewody województwa stanisławowskiego, który w 1937 roku wydał zarządzenie zawierające wykazy miejscowości z krajobrazem zasługującym na ochronę. W latach 30. XX wieku status nieruchomych zabytków sztuki i kultury uzyskało w Bieszczadach Zachodnich kilka starych drzew. Ta forma ochrony nawiązywała do ochrony współczesnych pomników przyrody. W stosunku do działań związanych z ochroną przyrody prowadzonych na terenie Bieszczadów Wschodnich, Gorganów wchodzących w skład Beskidów Lesistych w Beskidach Wschodnich lub Czarnohory, najwyższej części Beskidów Połonińskich w Zewnętrznych Karpatach Wschodnich, inicjatywy ochronne w Bieszczadach Zachodnich były jednak stosunkowo niewielkie [Wolski 2016].

W 1932 roku utworzony został pierwszy karpacki park narodowy w Pieninach, natomiast trzy lata później utworzono Park Narodowy Retezat w Rumunii. W Pieninach początkiem działań związanych z ochroną przyrody było utworzenie w 1921 roku przez Stanisława Konstantego Drohojowskiego (1855-1925), właściciela dóbr Czorsztyn i delegata Towarzystwa Tatrzańskiego do zawiązania Oddziału Pienińskiego Towarzystwa w Szczawnicy, prywatnego rezerwatu (7 ha) na Górze Zamkowej w Czorsztynie. Stał się on w pewnym sensie zapowiedzią utworzenia w przyszłości parku narodowego. W kolejnych latach starano się o uzyskanie środków na wykup przez państwo prywatnych terenów Pienin. W 1928 roku Dyrekcja Lasów

Państwowych we Lwowie otrzymała polecenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych aby „dokonać nabycia Pienin". W 1929 roku właściciel Szczawnicki Adam Zbigniew hr. Stadnicki (1882-1982) przeznaczył na rzecz przyszłego parku narodowego 20 ha lasu, tworząc prywatny rezerwat w Szlachtowej nad Potokiem Grajcarek. Wszystkie pienińskie prywatne enklawy wykupiono w 1931 roku [Radecki 1990; Szafer 1964].

Wydarzeniem przełomowym w zakresie ochrony przyrody i turystyki na pograniczu polsko-czechosłowackim był tzw. Protokół krakowski lub Protokół jaworzyński. Został on podpisany przez komisarzy rządów Polski i Czechosłowacji na zakończenie obrad międzynarodowej komisji delimitacyjnej, obradującej w Krakowie w dniach 25.04-6.05 1924 roku. [Oświadczenie Rządowe 1925]. W dokumencie, oprócz unormowania szczegółowych kwestii dotyczących prac delimitacyjnych i spraw kulturowych pogranicza zalecono rządom jak najszybsze zawarcie:

- konwencji turystycznej umożliwiającej i ułatwiającej całemu polsko-czechosłowackiemu górskiemu pograniczu rozwój turystyki, ułatwienia komunikacyjne, a zwłaszcza zniesienie trudności paszportowych;
- konwencji o parku przyrodniczym, który stworzyłby na pograniczu polsko-czechosłowackim rejony zastrzeżone dla kultury, fauny i flory oraz lokalnego krajobrazu.

Otwarcie pogranicza Polski i Czechosłowacji dla turystyki oraz tworzenie transgranicznych obszarów chronionych postrzegano wówczas jako działania sprzyjające zakończeniu sporów granicznych oraz rozwojowi dobrosąsiedzkiej współpracy. Inspiracją dla idei transgranicznych parków przyrodniczych były doświadczenia na pograniczu Stanów Zjednoczonych i Kanady. Z perspektywy europejskiej była to jednak koncepcja innowacyjna. Transgraniczne parki planowano utworzyć na Babiej Górze, w Tatrach, Pieninach i Czarnohorze. Rozwój ochrony przyrody i turystyki był w tym okresie wynikiem silnego zaangażowania współpracy wielu środowisk, różnorodnych instytucji oraz organizacji społecznych w obydwu krajach. W 1932 roku po stronie polskiej powołano specjalną jednostkę organizacyjną lasów państwowych pod nazwą „Park Narodowy w Pieninach", natomiast po stronie czechosłowackiej utworzono „Słowacki Rezerwat Przyrodniczy w Pieninach". W celu usprawnienia współpracy międzynarodowej powołano Komisję Parku Narodowego (Polska) oraz Komisję Słowackiego Rezerwatu (Czechosłowacja), które w 1934 roku wspólnie ustaliły ramy dalszej współpracy międzynarodowej. W latach 1938-1939 (od 27.11 do 1.09) obszar „Słowackiego Rezerwatu Przyrodniczego w Pieninach" był

administrowany przez polski Pieniński Park Narodowy. Protokół krakowski (jaworzyński) miał także znaczący wpływ na działania mające na celu utworzenie pogranicznego parku narodowego w Tatrach. Konieczność załatwienia spraw własnościowych przesunęła jednak ostateczne utworzenie tego parku na wiele lat; na terenie Czechosłowacji został on utworzony w 1949 roku (Tatranský národný park), natomiast w Polsce w 1954 roku. Dla działalności związanej z ochroną Tatr istotne było także powołanie w 1912 roku Sekcji Ochrony Tatr w ramach Towarzystwa Tatrzańskiego.

W 1914 roku Galicyjskie Towarzystwo Leśne i Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika postulowały wyłączenie niektórych powierzchni leśnych z użytkowania oraz utworzenie parku narodowego w północno-zachodniej części pasma Czarnohory (Howerla) w Beskidach Wschodnich. W latach 1912-1914 Węgierska Dyrekcja Leśna wyłączyła z eksploatacji i wzięła pod ochronę puszcze bukowo-jodłowo-świerkowe i świerkowe na południowo-zachodnich stokach Howerli. Początkowo w 1921 roku utworzono na tym obszarze dwa rezerwaty, które po powiększeniu powierzchni miały w perspektywie utworzyć park narodowy w paśmie Czarnohory, obecnie Karpacki Park Narodowy (*Karpatśkyj nacionalnyj pryrodnyj park*) zlokalizowany w pasmach Czarnohory i Gorganów oraz Park Narodowy „Synewyr" na południowo-zachodnich stokach Gorganów. Wskazywano na konieczność zaprzestania eksploatacji gospodarczej niektórych obszarów puszczy Czarnohory [Sokołowski 1920] oraz niszczenia kosodrzewiny (*Pinus mugo*) [Sokołowski 1926]. Podkreślano, że Czarnohora wyróżniając się największą różnorodnością wysokogórskich zespołów roślinnych jest najwłaściwszym miejscem dla utworzenia dużego rezerwatu [Kulczyński, Kozikowski, Wilczyński 1926]. Wszystkie te inicjatywy i działania przerwał wybuch wojny.

Pierwsze, chociaż bardzo fragmentaryczne naukowe badania Czarnohory przeprowadził w 1795 roku Baltazar Hacquet de la Motte (1739-1815), pionier badań przyrodniczych Karpat, profesor historii naturalnej Uniwersytetu Lwowskiego, który w latach 1787-1795 odbył szereg podróży badawczych po Karpatach, od Bielska i Babiej Góry przez Tatry po Karpaty Rumuńskie. Pierwsze znane materiały botaniczne zebrał w Czarnohorze w 1841 roku Franz Herbich (1791-1865), botanik lekarz, balneolog, członek Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, który podróżował po Karpatach, zwłaszcza Tatrach i Pieninach. W 1910 roku baron Julian Brunicki (1864-1924), ziemianin, polityk i przyrodnich-entomolog i ogrodnik, jeden z pierwszych

uprawiających w Galicji ziemniaki, w swoim wystąpieniu na sesji Sejmu Galicyjskiego zwrócił uwagę na potrzebę tworzenia na obszarze Karpat różnej wielkości rezerwatów, w tym dwóch dużych w Tatrach i Czarnohorze. Wystąpienie to nie przyniosło żadnych widocznych efektów. Wojciech Radecki uważa jednak, że wysiłki barona w Sejmie stały się jednym ze źródeł działalności na płaszczyźnie prawnej już w latach międzywojennych [Radecki 1990, s. 53-54].

Od 1899 roku działała na Połoninie Pożyżewskiej górska stacja badawcza, prowadząca badania botaniczne, prace doświadczalne nad gospodarczym wykorzystaniem połonin oraz podstawowe obserwacje meteorologiczne. Badania naukowe dotyczyły przystosowaniu roślin górskich dla celów gospodarczych, udoskonalania metod wypasu owiec oraz eksperymentów polowych z zastosowaniem nawozów sztucznych. W trakcie I wojny światowej stacja została poważnie zniszczona, a jej odbudową zajęli się już Polacy, m.in. botanik Tadeusz Wojciech Wilczyński (1888-1981), znawca flory Karpat Wschodnich. Ponowne otwarcie stacji nastąpiło w 1923 roku, stała się ona Połoninowym Oddziałem Stacji Botaniczno-Rolniczej we Lwowie.

Po zakończeniu działań wojennych prace z zakresu ochrony przyrody zostały wznowione w Polsce i Czechosłowacji. W 1919 roku Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydał rozporządzenie o ochronie cennych obiektów przyrodniczych, m.in. fiołka alpejskiego (*Viola alpina*) i szarotki alpejskiej (*Leontopodium nivalae*) w Tatrach, różanecznika (*Rhododendron*) w Czarnohorze oraz różnych stanowisk sosny limby (*Pinus cembra*), cisa pospolitego i modrzewia europejskiego (*Larix polonica* lub *L. decidua ssp. polonica*) [Rozporządzenie 1919].

Park Narodowy Retezat położony w południowo-zachodniej Rumunii w Karpatach Południowych obejmuje najwyższe partie masywu Retezat, gdzie występują najrozleglejsze w Rumunii bory z sosną limbą oraz piętro kosodrzewiny. Obszar został objęty ochroną jako park narodowy w 1935 roku, jednak tradycje jego ochrony sięgają już 1840 roku [Kucharzyk 2009].

Do 1989 roku w państwach karpackich dochodziło często do nieodwracalnych dewastacji środowiska przyrodniczego w górach spowodowanych rozwojem przemysłu ciężkiego, energetyki, tras komunikacyjnych, rozlewania się osadnictwa, budowy infrastruktury sportowo-rekreacyjnej oraz wydzielania rozległych obszarów łowieckich dla prominentów partyjnych i rządowych. Po 1989 roku w wielu krajach nastąpiły zmiany w ich systemach prawnych dotyczących ochrony przyrody i użytkowania gruntów. Utworzono wiele nowych form ochrony przyrody oraz zwiększono

powierzchnię obszarów już chronionych. Jednak w wielu przypadkach mimo podobnego nazewnictwa poszczególnych form ochrony przyrody reżimy ochronne podobnych obiektów w poszczególnych krajach różnią się niekiedy znacznie pod względem stanu prawnego i faktycznie prowadzonej na ich terenie ochrony.

Istotne zmiany nastąpiły po przyłączeniu krajów karpackich do Unii Europejskiej (Polska, Czechy, Słowacja i Węgry w 2004 roku, Rumunia w 2007 roku), co pozwoliło na wdrożenie w Karpatach sieci Natura 2000. Ostoje ptasie i siedliskowe utworzone w ramach tego systemu objęły zarówno istniejące już krajowe formy ochrony przyrody, jak też zabezpieczyły siedliska i gatunki będące przedmiotem zainteresowania wspólnoty na wielu obszarach dotychczas nie objętych ochroną. Obecnie w Karpatach istnieje 38 parków narodowych i obiektów chronionych o podobnym charakterze (blisko 11 tys. km^2) oraz około 50 parków krajobrazowych (około 20 tys. km^2). Liczba rezerwatów przyrody sięga kilku tysięcy. Szacuje się, że około 20% powierzchni Karpat jest objętych różnymi formami ochrony przyrody [Kucharzyk 2009].

Niszczenie lasów karpackich nie zostało jednak w pełni zahamowane. Przykładem jest wycinka drzewostanów we wschodnich częściach Puszczy Karpackiej (np. w Nadleśnictwie Bircza), gdzie od kilkudziesięciu już lat planowane jest utworzenie Turnickiego Parku Narodowego na Pogórzu Przemyskim. Wbrew opiniom naukowym i potrzebom społecznym utworzenie tego parku jest od lat skutecznie blokowane przez Lasy Państwowe, samorządy, jednostki gospodarcze i kolejne ministerstwa właściwe do spraw ochrony środowiska [Raszka, Kasprzak 2016; Boćkowski 2018; Józefiak 2025, s. 15-20]. Obecnie blokady wycinek i wywozu drewna, społeczne protesty, zainteresowanie mediów i składane do władz petycje są jedynymi narzędziami umożliwiającymi zwrócenie uwagi na brak polityki związanej z ochroną starych lasów Pogórza Przemyskiego. Pierwsze projekty objęcia ochroną najcenniejszych fragmentów lasów na tym terenie pojawiły się w latach 30. XX wieku. Propozycję powołania rezerwatu na południowy-zachód od Przemyśla, gdzie „rozsiadło się lesiste gniazdo górskie, zwane Turnicą", przedstawił w 1937 roku Tadeusz Trella (1885-1940), nauczyciel, entomolog, znawca owadów okolic Przemyśla [Trella 1937].

W 1992 roku na terenie Polski, Słowacji i Ukrainy powstał Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie", utworzony w ramach międzynarodowego programu UNESCO „Człowiek i Biosfera" (Man and the Biosphere, MAB). W jego skład wchodzą Bieszczadzki Park Narodowy, Ciśniańsko-Wetliński Park Krajobrazowy, Park Krajobrazowy Doliny Sanu (Polska), Park Narodowy „Połoniny" (Słowacja) oraz

Użański Park Narodowy i Nadsański Regionalny Park Krajobrazowy (Ukraina) [Raszka, Hełdak 2023]. Koncepcja utworzenia w Bieszczadach Zachodnich międzynarodowego obszaru chronionego (parku narodowego) sięga początków lat 70. XX wieku [Michalik 1991].

Działania na rzecz ochrony, utrzymania i zrównoważonego gospodarowania naturalnymi zasobami Karpat nie mogą być skutecznie podejmowane przez pojedynczy kraj lecz wymagają transgranicznej współpracy regionalnej, zapewniającej m.in. większą skuteczność w ochronie dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego. Próbą ocalenia wyjątkowej wartości Karpat w zmieniającej się rzeczywistości XXI wieku jest „Ramowa Konwencja o ochronie i z równoważonym rozwoju Karpat" przyjęta w Kijowie w 2003 roku, która weszła w życie w 2006 roku i w tym samym roku została ratyfikowana przez Polskę [Ramowa Konwencja 2003]. Stronami Konwencji Karpackiej jest 7 państw regionu karpackiego: Czechy, Słowacja, Polska, Rumunia, Serbia, Ukraina i Węgry. Pierwowzorem Konwencji Karpackiej była Konwencja Alpejska z 1991 roku [Konwencja 1996] podpisana w Salzburgu przez Austrię, Francję, Niemcy, Włochy, Lichtenstein, Szwajcarię oraz Wspólnotę Europejską (w 1993 roku Konwencję podpisała Słowenia). Uznano, że doświadczenia uzyskane w ramach Konwencji o ochronie Alp stanowią skuteczny model ochrony i zrównoważonego rozwoju regionów górskich, tworzący solidną podstawę dla nowych inicjatyw partnerskich oraz dalszego wzmocnienia współpracy między państwami alpejskimi i karpackimi.

W Polsce Konwencja Karpacka obejmuje 18,2 tys. km^2 (ponad 5,8% powierzchni lądowej kraju). Stanowi to obszar 224 gmin województw podkarpackiego, małopolskiego i śląskiego. Celem Konwencji Karpackiej jest współpraca międzynarodowa oraz prowadzenie przez państwa będące jej stronami wszechstronnej polityki na rzecz ochrony i zrównoważonego rozwoju regionu karpackiego, dla poprawy jakości życia, wzmocnienia miejscowej gospodarki i społeczności lokalnych oraz zachowania walorów przyrodniczych, krajobrazowych i dziedzictwa kulturowego Karpat. Do Konwencji sukcesywnie wypracowywane są protokoły tematyczne, rozwijające jej postanowienia w odniesieniu do poszczególnych obszarów zainteresowań konwencji, obejmujące m.in. ochronę i zrównoważone użytkowanie różnorodności biologicznej i krajobrazowej, dziedzictwo kulturowe i wiedzę ludową oraz podnoszenie świadomości, edukację i udział społeczeństwa.

Protokół o ochronie i zrównoważonym użytkowaniu różnorodności biologicznej i krajobrazowej podkreśla współpracę m.in. na rzecz zapobiegania wprowadzaniu inwazyjnych gatunków obcych, które mogłyby zagrozić ekosystemom, siedliskom lub gatunkom rodzimym Karpat, ich kontrolowania lub eliminowania, tworzenia ekologicznych sieci w Karpatach oraz wzmacniania ochrony i zrównoważonego gospodarowania różnorodnością biologiczną i krajobrazową na terenach położonych poza obszarami chronionymi. Protokół o zrównoważonej turystyce mówi o współpracy m.in. w zakresie promocji regionu karpackiego jako regionu zrównoważonej transgranicznej turystyki, zarządzania ruchem turystycznym i kierunkami turystycznymi w Karpatach z korzyścią dla środowiska i zrównoważonego rozwoju gospodarczego obszarów słabiej rozwiniętych, umacniania wkładu turystyki w ochronie przyrody i zrównoważone wykorzystanie różnorodności biologicznej i krajobrazowej Karpat, zgodnie z celami Europejskiej Konwencji Krajobrazowej [Konwencja 2000, Oświadczenie rządowe 2005], w rolnictwie, gospodarce leśnej, transporcie turystycznym i infrastrukturze turystycznej, w zachowanie i promocję dziedzictwa kulturowego i tradycyjnej wiedzy lokalnych społeczności oraz w edukację społeczeństwa oraz zarządzania oddziaływaniami turystyki na środowisko przyrodnicze oraz biologiczną i krajobrazową różnorodność Karpat. Wspomniana Europejska Konwencja Krajobrazowa to jedyny akt międzynarodowy w całości dedykowany tematyce krajobrazu [Konwencja 2006]. Celem Konwencji jest promowanie ochrony, gospodarki i planowania krajobrazu i wskazanie wartości krajobrazu jako ważnego elementu życia. Jako strona konwencji, Polska jest zobowiązana do podejmowania działań zmierzających do prawnego uznania krajobrazów jako istotnego komponentu otoczenia ludzi, ustanowienia procedur udziału społeczeństwa w procesach planowania i zarządzania krajobrazem czy uwzględniania kwestii krajobrazowych we wszelkich działaniach związanych z zarządzaniem przestrzenią. Ponadto Strony Konwencji zobowiązane są do identyfikacji, charakterystyki oraz oceny własnych krajobrazów, a także podnoszenia świadomości społecznej oraz współpracy transgranicznej.

Pod pojęciem zrównoważonego rozwoju powszechnie rozumie się, zgodnie z raportem Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju (tzw. Komisja Brundtland, *World Commission on Environment and Development*) z 1987 roku „Nasza wspólna przyszłość" (*Our Common Future)*, taki rozwój, w którym potrzeby obecnego pokolenia mogą być zaspokajane bez umniejszenia szans przyszłych pokoleń na ich zaspokojenie.

Konwencja Karpacka podkreśla również współpracę na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i wiedzy ludowej oraz dążenie do zachowania w Karpatach tradycyjnej architektury, sposobów użytkowania ziemi, miejscowych ras zwierząt gospodarskich i odmian roślin uprawnych oraz zrównoważonego użytkowania dziko rosnących roślin. Przyjęcie Konwencji Karpackiej przyniosło wiele praktycznych skutków, w tym współpracę międzynarodową, zachowanie walorów przyrodniczych, wzmocnienie miejscowej gospodarki, edukacje i promocję. Promocją działań związanych z Konwencją Karpacką zajmuje się m.in. Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju i Promocji Podkarpacia „Pro Carpathia" [Konwencja Karpacka 2026].

W Karpatach zbiegały się granice trzech krain historycznych, w dziejach których odmienne były różne normy, struktury państwowe, odniesienia i historie. Zupełnie inaczej dzieje te przedstawiają Polacy, inaczej Ukraińcy, Rumuni, Słowacy i Węgrzy. W ich świadomości istnieje także wiele mitów i stereotypów nawzajem się wykluczających. Krajoznawstwa tych narodów przez lata obciążone były patriotycznym obowiązkiem aktywnego zaangażowania się we własne dążenie do niepodległości. Przykładowo Huculszczyzna na obrzeżach Karpat Wschodnich obejmująca m.in. pasmo Czarnohory była obiektem zainteresowania krajoznawstwa polskiego oraz ukraińskiego jednocześnie, ale praktycznie całkowicie osobno. Działając w tej samej przestrzeni, wzajemnie się nie dostrzegały, brak było wspólnych inicjatyw, prób porozumienia i przepływu informacji. Istniejące niewidzialne mury stanowiły granice nie do przekraczania, a kto to starał się robić, stawał się wyjątkowo podejrzany [Wielocha 2010].

Także w Polsce krajoznawstwo traktowane było nie tylko jako wiedza, ale przez wiele lat jako patriotyczny obowiązek. Na I Kongresie Krajoznawczym (Poznań, 12-13.07.1929 r.) obradującym pod hasłem „Poznaj swój kraju. Ojczyźnie służ" mniejszościom narodowym nie poświęcano żadnej uwagi [Kongres 1929]. Także podczas obrad IV Kongresu Krajoznawstwa (Opole, 7-9.09.1990 r.) widoczny był brak zainteresowania kulturą mniejszości narodowych. Uważano, że krajoznawstwo ma chronić polskość i nie może zajmować się mniejszościami. Dopiero dwadzieścia lat później na VI Kongresie Krajoznawstwa Polskiego (Olsztyn, 10-12.09.2010 r.) odbywającym się pod hasłem „Polska w Europejskiej Rodzinie. Przenikanie kultur, idei, wartości. Powinności Krajoznawców" podkreślono, że mniejszości narodowe nie są konkurencją dla polskości, lecz ją wzbogacają. Świadomość europejska to rozumienie polskiego wkładu w kształtowanie kultury kontynentu, wspólnotę dziejów

i dojrzały wybór form współistnienia. Poznanie dziejów kraju uświadamia fakt wspólnego trwania z narodami Europy Środkowej, jest to jednocześnie lekcja wzajemnego szacunku i tolerancji. Krajoznawstwo to proces edukacji społecznej, źródło humanizacji społeczeństwa, budzenie wrażliwości i poczucia odpowiedzialności wobec środowiska przyrodniczego oraz szacunku dla pamiątek przeszłości. Uczestnicy olsztyńskiego kongresu apelowali m.in. o poszanowanie praw mniejszości kulturowych do rozwijania własnego dziedzictwa oraz o wprowadzenie do polskiego ustawodawstwa zapisów Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, a szczególnie zintegrowanie ich z polityką w zakresie planowania przestrzennego. W pewnym zakresie nastąpiło to poprzez wprowadzenie kilka lat później tzw. ustawy krajobrazowej [Ustawa 2015].

W ostatnich dekadach XIX wieku Karpaty stanowił przedmiot zainteresowania autorów lepiej lub gorzej je opisujących. Chociaż na stronach recenzowanej książki przewija się wiele nazwisk badaczy, podróżników oraz innych osób, których działalność w różny sposób zapisała się w historii Karpat, to jednak autor nie przedstawia historii badań naukowych prowadzonych w Karpatach. Stwierdza on wyraźnie: „Nie piszę tu historii nauki, lecz chciałbym uzmysłowić Czytelnikom, jak w oczach ludzi wykształconych początkowo chaotyczne skały, lasy i łąki układają się, krok po kroku, w jakąś mniej lub bardziej zrozumiałą strukturę, którą da się objąć mentalnie” [s. 554]. Wszyscy oni podobnie pracowali, opisywali swoje podróże, znaczne części opisów poświęcając geologii, faunie i florze, identyfikowali rośliny i zwierzęta i zwracali uwagę na możliwości gospodarczego wykorzystania ziem górskich [s. 554]. W niektórych przypadkach występują jednak pewne zbyt duże uproszczenia i nieco powierzchowne przedstawienie działalności. Przykładem mogą być informacje o Stanisławie Staszicu (1755-1826), jednym z najbardziej wszechstronnych i wpływowych Polaków swojej epoki. Publicysta, działacz społeczny, geograf i geolog jako pierwszy zajął się naukowym badaniem Tatr. Jego prace i działalność publiczna wyznaczały kierunki myślenia o nowoczesnym państwie, edukacji i gospodarce. Autor książki zwraca uwagę na „gust klasyczno-sentymentalny” Staszica, na jego odporność na wrażenia estetyczne, na jego zachwycanie się rosnącymi w górach kwiatami, a nie monumentalnymi szczytami [s. 613]. Podkreśla, że góry i występujące w nich zjawiska przyrodnicze fascynują Staszica; pisze, że „Staszicowskie Tatry Wysokie nie są piękne – są wzniosłe” [s. 614]. Nie zwraca natomiast uwagi na prowadzenie w Tatrach przez Staszica prekursorskich badań całokształtu zjawisk przyrodniczych z wykorzystaniem różnych instrumentów [Szaflarski 1972, s. 295]. Staszic jako autor opracowań

O ziemiorództwie Karpatów i innych gór i równin Polski oraz *Mapa geologicznej Polski i krajów sąsiednich* uważany jest nie tylko za „ojca geologii polskiej", ale przede wszystkim twórcę fizjografii polskiej, a w pierwszym rzędzie fizjografii Tatr. Józef Szaflarski (1908-1989), przywołując wcześniejszy artykuł Mieczysława Świerza (1890-1929), pisał, że Staszic „zastał Tatry legendarne, baśniowe, pełne dziwów i duchów (...) zostawił natomiast Tatry naukowe, otwarte dla badaczy i turystów" [Szaflarski 1972, s. 332; por. Świerz 1926]. Staszic umiejętnie łączył tematykę przyrodniczą z socjologiczno-ekonomiczna, a jego poglądy dotyczące związków człowieka z przyrodą są bliskie współczesnej idei rozwoju zrównoważonego [Sikora 2025]. Upamiętniając Staszica, należącego do grona najwybitniejszych przedstawicieli polskiego oświecenia, Sejm RP ustanowił rok 2026 Rokiem Stanisława Staszica [Uchwała Sejmu 2025]. Rok wcześniej uchwałą Sejmiku Samorządowego Województwa Wielkopolskiego ogłoszono rok 2025 w województwie wielkopolskim Rokiem Stanisława Staszica [Uchwała 2024].

Prezentowana monografia Macieja Janowskiego zawiera wiele informacji bezpośrednio lub pośrednio związanych z turystyką, jednak autor nie przedstawia szczegółowej historii jej rozwoju na terenie Karpat. Istnieje wiele opracowań poświęconych turystyce różnych części tych gór, uwzględniających zarówno aspekt historyczny, jak i czasy współczesne. Są to publikacje naukowe, popularnonaukowe, przewodniki i mapy turystyczne o różnym zakresie opracowania i dokładności. W bogatej literaturze znajdujemy nawet materiały anegdotyczne dotyczące np. historii poznania Tatr, Podhala i Spisza w XIX wieku przez ówczesnych prominentów [Zborowski 1972].

Społeczeństwa i kultura Karpat, ukształtowane w ciągu pięciu stuleci, zostały bezpowrotnie zmienione w XX wieku przez dwie wojny światowe, działalność partyzantek różnych formacji politycznych i narodowościowych, eksterminacje w różnych krajach rozmaitych grup etnicznych, deportacje w latach 1915, 1945 i 1947, czy podejmowane próby tworzenia nowych odrębnych narodowości, np. Górali Podhalańskich (Goralenvolk).

Podsumowując swoje dzieło, autor zwraca uwagę na budzące niepokój postępujące przemiany zachodzące w Karpatach, zwłaszcza wzmożenie ruchu turystycznego i rozwój infrastruktury narciarskiej, zanikanie tradycyjnych zajęć (np. pasterstwa, przetwórstwa wełny), rozwój przemysłu a następnie jego upadek oraz niebezpieczeństwo odradzania się dawnych konfliktów w sytuacji braku oczyszczenia pamięci historycznej. Jednak za niezwykle pozytywny skutek minionych 30 lat autor

uważa odradzanie się społecznej świadomości i zainteresowania życiem i kulturą tych wszystkich narodów, których już obecnie w Karpatach nie spotykamy, lub spotykamy tylko ich ostatnich przedstawicieli [s. 710]. Mniej lub bardziej jednolitej przestrzeni kulturowej o przenikających się granicach nie można podzielić granicami politycznymi. Swoiste urynkowienie tożsamości nie doprowadziło jednak do amnezji, a historyczne dziedzictwo upokorzenia i związane z nim fakty z przeszłości nie przestawały być znaczące. Często jednak była to – i nadal jest – pamięć wybiórcza nie pozwalające na zamknięcie trudnych rozdziałów historycznych.

Autor jest (a w zasadzie był) optymistą w swoim postrzeganiu przyszłości Karpat, na co – jego zdaniem – wskazuje pojawianie się dobrych map, tworzenie literatury górskiej (przewodników i prac naukowych), rozwój bazy turystycznej, odradzanie się dumy z lokalnej historii, kultury i przynależności oraz zainteresowanie dawną różnorodnością kulturową [s. 708]. Jednak aby poznać całość krajobrazu należy umieć go otworzyć, przeczytać i zinterpretować wszelkie związane z nim treści przyrodnicze, kulturowe i symboliczne. Niezbędna do tego jest jednak określona wiedza. I tak zapewne wyglądało, a przynajmniej miało ogólnie wyglądać pierwotne zakończenie książki. Jednak – jak pisze sam autor – dzień 24 lutego 2022 roku, w którym nastąpiła inwazja Rosji na Ukrainę stanowiąca eskalację trwającego od 2014 roku konfliktu, całkowicie zmienił sytuację, w tym optymistyczne patrzenie w przyszłość. Karpaty, jak dotąd tylko ich część, znalazły się w obrębie działań wojennych. Książki nie można było w jakiś logiczny sposób zakończyć, bowiem wszystkie ewentualne prognozy już cztery lata temu były bez pokrycia. Prognozowanie, że Karpaty mogą stać się „przedsiębiorstwem rozrywkowym" nie spełni się. Nawet gdyby ta prognoza była właściwa, to taki sposób zagospodarowania i wykorzystania Karpat stanowiłyby dla ich przyrody ogromne zagrożenie. Ze względu na inwestycje sportowo-rekreacyjne i masowość turystyki powstałyby dalsze nieodwracalne zmiany w środowisku przyrodniczym, zniszczeniu uległoby wiele gatunków, siedlisk i ekosystemów, zwiększyłyby się wszelkie działania zmierzające do zawłaszczania tego co wspólne.

Z chwilą wybuchu w 2022 roku pełnoskalowej wojny kolejny już raz prysła iluzja stabilności. Porządek społeczny jest kruchy i niewzruszone z pozoru normy mogą bardzo szybko się zmienić. Dzień dzisiejszy pokazuje, że występujące w Karpatach mosty, chociaż nadwyrężone, ale jednak jeszcze istniejące, zostały nie tylko zbombardowane, ale i częściowo wysadzone. A to jest ogromna różnica! W naszym konkretnym przypadku wojna nie toczy się o terytoria, gdzie przez stulecia kształtowała

się określona kultura i religia, lecz o pamięć historyczną, a głównym celem wojny stała się tożsamość, także narodów karpackich. Wywołuje to emocje znacznie większe niż zniszczenie kolejnego zabytkowego obiektu. Przychylamy się do stwierdzenia autora, że pomostowy charakter Karpat między Wschodem i Zachodem jest jedną z podstawowych cech tych gór oraz ich ogromną społeczną i historyczną wartością, w której być może ukryta jest nadzieja na przyszłość. Oby!

Ewentualna kontynuacja tej monografii byłaby bardzo wskazana i potrzebna. Ze względu na widoczne obecnie upolitycznienie niektórych rodzajów badań humanistycznych, a także szeregu działań związanych z ochroną zasobów przyrody, jej przygotowanie może nie być jednak łatwe. Maskowane przez lata kompleksy sprzyjają rozwojowi ksenofobicznego języka. Pojawiają się rozmaite rachunki krzywd różnych narodów wobec siebie, często wbrew faktom, ale zawsze zgodnie z ogromnymi emocjami. Najczęściej w sytuacji braku wiedzy i niezrozumienia współcześnie obowiązujących reguł. Można w takiej sytuacji wręcz wymuszać, aby wyniki badań nie odbiegały od aktualnie obowiązujących trendów w oficjalnej wykładni politycznej. Skomplikowane historycznie, ale także i współcześnie, relacje społeczne na terenach górskich, gdzie zmieniały się granice państw, nie mogą być jednak sprowadzane do prostych narracji uznawanych ze jedyne poprawne i korzystne politycznie. Na ogół jednak tylko chwilowo, a nie w dłuższej perspektywie.

W zamieszczonej na końcu książki notatce informacyjnej wydawcy podano, że na okładce książki wykorzystany został fragment drzeworytu „Głowa górala" autorstwa Władysława Skoczylasa (1883-1934), rzeźbiarza i grafika, uważanego za twórcę polskiej szkoły drzeworytu. Trudno jednak odnieść się do tej informacji, bowiem wykorzystany fragment drzeworytu mógłby pochodzić z wielu innych prac, a nie z tej wskazanej przez wydawcę. Wykorzystano bowiem tylko przetworzony kolorystycznie detal tła, którym jest tzw. „grzebyk". Ten charakterystyczny element stylu Skoczylasa polegał na zazębianiu się czarnego z białym (w tym przypadku czarnego z zielonym), co jak się uważa miało „rytmizować" kompozycje.

Na kartach tytułowych poszczególnych części książki wykorzystano fragmenty najstarszej mapy Księstwa Cieszyńskiego wykonanej przez Jonasa Nigriniego (Nigrinusa) (ostatnia ćwierć XVII wieku – 1742), ewangelickiego nauczyciela. Księstwo Cieszyńskie (*Ducatus Tessinensis*, *Herzogtum Teschen*), powstałe z podziału piastowskiego Księstwa Opolsko-Raciborskiego, istniało w latach 1290-1918. Do 1653 roku znajdowało się ono pod panowaniem miejscowej linii Piastów, a następnie

Habsburgów. Pierwsza w dziejach Księstwa Cieszyńskiego mapa (*Ducatus Teschjinensis in Silesia Superiore cum adjacentibus Regnorum vicinorum, Hungariae videlicet et Poloniae, nec non Marchionatus Moraviae etc. terminis mappa specialis…*) wykonana została w skali 1 : 160 000. Reprodukowane w książce fragmenty mapy pochodzą ze znajdującego się w zbiorach Muzeum Śląska Cieszyńskiego jej drugiego wydania w Norymberdze około 1730 roku. Pod względem kartograficznych pomiarów mapa jest bardzo słaba, natomiast w treści informacyjnej bardzo dokładna. Po raz pierwszy zostały opisane szczyty, źródła Wisły, zaznaczone lasy, miejscowości z kościołami i z siedzibami szlacheckimi, stawy i dokładna sieć rzeczna, brakuje natomiast dróg. Na mapie znajdują się także rysunki szałasów i zwyczajów pasterskich, trafnie oddano także kształty gór. Oprócz bardziej dopracowanych profesjonalnych rycin na mapie znajduje się opis „właściwości leczniczych" mleka owiec z Księstwa Cieszyńskiego. Reprodukowane w książce fragmenty mapy są jednak prawie nieczytelne ze względu na wydrukowanie ich na ciemnozielonym tle. Na stronie 261 zamieszczono natomiast dobrze wydrukowaną rycinę „Szałas i koszar" pochodzącą z tej mapy. Szkoda, że w tekście książki zabrakło bardziej szczegółowych informacji [Gorzołka 2023] o historii wydania tej pierwszej w dziejach Księstwa Cieszyńskiego mapy oraz o jej autorze.

W książce zamieszczono indeks nazwisk, nazw geograficznych, spis map oraz źródeł informacji. Każdy rozdział wzbogacony jest przez liczne przypisy, dotyczące głównie materiałów źródłowych wykorzystywanych przez autora (w sumie przypisów jest 1 349). Wydanie książki dofinansowano ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Druk i oprawę wykonała Drukarnia Skleniarz w Krakowie.

Będąca swoistą refleksją nad Karpatami książka zainteresuje z pewnością wszystkich, którzy w wędrówkach przez te góry szukają miejsc interesujących, pięknych i sprzyjających nowym sposobom przeżywania. Pamięć o tragicznych kartach dziejów społeczeństw karpackich nie zaciemnia roztaczających się przed turystami krajobrazów, ale bez wątpienia stwarza szansę lepszego zrozumienie współczesnego obrazu tych gór.

Bibliografia

Boćkowski M. D., 2018, *Historia starań o utworzenie Turnickiego Parku Narodowego*, [w:] M. D. Boćkowski, I. Bara, R. Michalski (red.), *Projektowany Turnicki Park Narodowy. Stan walorów przyrodniczych – 35 lat od pierwszego projektu parku narodowego na Pogórzu Karpackim*, Fundacja Dziedzictwo Przyrodnicze, Nowosiółki Dydyńskie, s. 51-63

Józefiak M., 2025, *Polska Rzeczpospolita Leśna*, Grupa Wydawnicza Foksal, Warszawa

Kongres, 1929, *Pierwszy ogólnopolski kongres krajoznawczy w Poznaniu w dniach 12 i 13 lipca 1929 roku. Wyciąg z protokółu obrad*, „Ziemia", 1929, t. 14, nr 19, s. 329-337

Kucharzyk S., 2009, *System ochrony przyrody w Karpatach ze szczególnym uwzględnieniem parków narodowych*, „Roczniki Bieszczadzkie", z. 17, s. 15-42

Kulczyński S., Kozikowski A., Wilczyński T., 1926, *Czarna Hora jako rezerwat przyrodniczy*, „Ochrona Przyrody", z. 6, s. 23-34 (VII tablic)

Michalik S., 1991, *Międzynarodowy program ochrony Bieszczadów Zachodnich*, „Parki Narodowe i Rezerwaty Przyrody", t. 10, nr 1-2, s. 130-139

Radecki W., 1990, *Zarys dziejów prawnej ochrony przyrody i środowiska w Polsce*, Oddział Akademicki PTTK w Krakowie, Regionalna Pracownia Krajoznawcza, Kraków

Raszka B., Hełdak M., 2023, *Implementation of Biosphere Reserves in Poland – Problems of the Polish Law and Nature Legacy*, „Sustainability", Vol. 15, No. 21, 15305

Raszka B., Kasprzak K., 2016, *Turnicki Park Narodowy*, [w:] E. Kalbarczyk, R. Kalbarczyk, K. Kasprzak, P. Krajewski, B. Raszka, *Parki narodowe w Polsce. Piękno polskiej przyrody*, Wydawnictwo Dragon, Bielsko-Biała, s. 434-443

Sikora J., 2025, *Stanisława Staszica poglądy na przyrodę*, „Biuletyn. Parków Krajobrazowych Wielkopolski", z. 32 (34), s. 59-68

Sokołowski M., 1926, *Eksploatacja kosówki w Karpatach Wschodnich*, „Ochrona Przyrody", z. 6, s. 135-138

Sokołowski St., 1920, *O potrzebie zakładania rezerwatów leśnych*, „Ochrona Przyrody", z. 1, s. 21-24

Szafer W., 1964, *Dwanaście lat walki o utworzenie Pienińskiego Parku Narodowego*, „Chrońmy Przyrodę Ojczystą", z. 1, s. 3-20

Szaflarski J., 1972, *Poznanie Tatr. Szkice z rozwoju wiedzy o Tatrach do połowy XIX wieku*, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa

Świerz M., 1926, *Stanisław Staszic w Tatrach*, „Wierchy", nr 4, s. 1-20

Trella T., 1937, *Turnica pod Przemyślem*, „Ochrona Przyrody", nr 17, s. 203-209

Wielocha A., 2010, *Czego nas uczą Karpaty, czyli strome ścieżki karpackiego krajoznawcy*, „Ziemia", s. 135-148

Wolski J., 2016, *Formy ochrony przyrody*, [w:] J. Wolski (red.), *Bojkowszczyzna zachodnia – wczoraj, dziś i jutro*, t. 2, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Polska Akademia Nauk, Warszawa, s. 474-476

Zborowski J., 1972, *„Raczyli odwiedzić Tatry"*, [w:] J. Zborowski, *Pisma podhalańskie*, t. 2, oprac. J. Berghauzen, Wydawnictwo Literackie, Kraków, s. 291-348 (pierwodruk: „Wierchy" 1962, nr 31, s. 147-159; 1963, nr 32, s. 185-196; 1964, nr 33, s. 158-172)

Akty prawne

Konwencja, 1996, *Konwencja w sprawie ochrony Alp (Konwencja Alpejska)*, Dz. U. UE. L. 1996.51.32

Konwencja, 2006, *Europejska Konwencja Krajobrazowa sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r.*, Dz. U. z 2006 r. Nr 14, poz. 98

Oświadczenie rządowe, 1925, *Oświadczenie rządowe z dnia 19 grudnia 1925 r. w sprawie uchwały Konferencji Ambasadorów z dnia 5 września 1924 r., dotyczącej Protokółu, podpisanego w Krakowie dnia 6 maja 1924 r. w związku z ustaleniem granicy polsko-czeskosłowackiej w okręgu Jaworzyny*, Dz. U. Nr 133, poz. 952

Oświadczenie Rządowe, 2005, *Oświadczenie Rządowe z dnia 21 września 2005 r. w sprawie mocy obowiązującej Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, sporządzonej we Florencji dnia 20 października 2000 r.*, Dz. U. z 2006 r. Nr 14, poz. 99

Oświadczenie Sejmu, 2003, *Oświadczenie Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 lipca 2003 r. w związku z 60. rocznicą tragedii wołyńskiej*, M.P. Nr 37, poz. 516

Ramowa Konwencja, 2003, *Ramowa Konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat, sporządzona w Kijowie dnia 22 maja 2003 r.*, Dz. U. z 2007 r. Nr 96, poz. 634

Rozporządzenie, 1919, *Rozporządzenie Ministerstwa W.R. i O.P. o ochronie niektórych zabytków przyrody*, M.P., 16.09.1919 r. rok II, nr 208

Uchwała, 2024, *Uchwała Nr VIII/183/24 Sejmiku Województwa Wielkopolskiego z dnia 20 grudnia 2024 r. w sprawie przyjęcia stanowiska o ogłoszeniu roku 2025 w województwie wielkopolskim Wielkopolskim Rokiem Stanisława Staszica* (z załącznikiem i uzasadnieniem)

Uchwała Sejmu, 2025, *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskie z dnia 26 września 2025 r. w sprawie ustanowienia roku 2026 Rokiem Stanisława Staszica*, M.P. poz. 1057

Uchwała Senatu, 2013, *Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. w 70. rocznicę Zbrodni Wołyńskiej*, M.P. poz. 582

Ustawa, 2015, *Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmożeniem narzędzi ochrony krajobrazu*, Dz. U. poz. 774

Źródła internetowe

Gorzołka N., 2023, *„Pechowa mapa". Najstarsza mapa Księstwa Cieszyńskiego*, [w:] Ox.pl, 1.06, [online:] https://wiadomosci.ox.pl/pechowa-mapa-najstarsza-mapa-ksiestwa-cieszynskiego,81934, 1.07.2026

Konwencja Karpacka, 2026, [online:] http://konwencjakarpacka.org.pl, 1.07.2026